

*Ковальська М.С.,
кандидат історичних наук, доцент
кафедри нової та новітньої історії історичного факультету
Одеського національного університету імені І.І. Мечникова*

РЕЛІГІЙНІ ПОГЛЯДИ ДЖОНА МОРЛІ

Анотація. В статті аналізується джерело, становлення та еволюція релігійних поглядів британського політика та історика Джона Морлі. Автор приходить до висновку про складний шлях внутрішньої трансформації духовного у Дж. Морлі, пояснює зміну його радикалізму на компромісне бачення.

Ключові слова: Велика Британія, лібералізм, Джон Морлі, релігія, атеїзм.

Критичне відношення відомого британського політика Джона Морлі (1838-1923) до християнства, англіканської церкви і священників, а також релігії як професії, що обирається заради досягнення соціальних благ, сформувалося під безпосереднім впливом його прагнення віддалитися від «нав'язаних йому тираном-батьком» уявлень [1, 125]. Виходець з сім'ї з методистськими переконаннями багатьох поколінь, Джонатан Морлі перейшов в англіканство і виховував своїх дітей в ідеалах церкви. Дж. Морлі, як середньому синові в сім'ї, згідно традиції, була уготована доля священника. Перш за все завдяки цьому він і здобув найкращу освіту, яка тільки була можлива при соціальному та фінансовому стані сім'ї. У свою чергу, здобута освіта і беззаперечні здібності Дж. Морлі зближували його з батьком, чиї інтереси і інтелект, поза сумнівом, виходили далі за рівень провінційного хірурга. Відмова Дж. Морлі від сану священника призвела до глибокого конфлікту в сім'ї, що став шоком для мислителя до кінця його життя. Приблизно через 15 років у філософському творі «Про компроміс» Дж. Морлі роздумував про те, що станеться, «якщо віруючий виявить, що його син раптово втратив віру» [2, 127] і не бажає більше жити в «раю для дурнів» [2, 127]. Наскільки мають рацію ті батьки, писав Дж. Морлі, які виховують в своїх дітях звичку самостійно мислити і складати власні думки, не вселяючи їм догми [2, 128]. У наступних виданнях декілька сторінок про проблему віри у взаєминах батьків і дітей відсутні. Якщо ця частина розділу «Релігійна слухняність» автобіографічна, слід вважати, що Джонатан Морлі відреагував на заяву сина «в грубій і нешанобливій формі» [2, 127], назвав його «розпусником» (profligate) і повною мірою

розкрив перед ним картину майбутніх вічних мук його душі, що розкладатиметься «в озерах киплячої лави» [2, 127].

В молодості, коли ці ранньобіографічні враження були ще свіжими, Дж. Морлі демонстративно прагнув проявляти себе противником і релігії як філософії, і церкви як соціального інституту. На початку публіцистичної кар'єри Дж. Морлі наполіг на тому, щоб в одній з його робіт (перекладі вірша Йоганна Вольфганга Гете) видавці надрукували слово «бог» з маленької букви, на що один з літературних критиків відреагував в своїй рецензії написанням прізвищу «Морлі» теж з маленької букви.

Саме відлунням особистості Дж. Морлі, його морально-психологічних конфліктів, яке ясно просліджуються в його працях, і було його ставлення до релігії, болючість, з якою він намагався обійти цю тему, але не міг здолати свого інтелектуального потягу, тим більше, що подібне філософське питання тісно перетиналося з поняттям державного блага. «Релігією всіх кращих людей» він називав хорошу владу, або добре правління («good government») [3, 725]. Розташування найглибших надій людства поза сферою його досяжності, що завжди і мала на увазі існуюча релігія, він вважав неправильним і помилковим; переміщати їх безпосередньо в людський світ, на його думку, — набагато природніше і вірно [3, 725]. Дж. Морлі писав про те, що релігійні відчуття засновані на застарілих, «темних» догматичних правилах в епоху, коли «людське сприйняття розширюється в пошуках нового світла» [4, 25].

Протиріччя раціоналістичного лібералізму і релігійного світогляду знаходило своє віддзеркалення в роботах багатьох мислителів і публіцистів вікторіанської епохи. Ці два поняття порівнювалися відповідно як «світло і тьма» [5, 141]. Однією з найголовніших проблем філософії лібералізму останньої третини ХІХ ст. був світоглядний конфлікт з релігійною (християнською) ідеологією. Філософія британського класичного лібералізму, заснованого, перш за все, на принципах раціоналізму, була протилежністю католицьким установкам. Віра в те, що бог керує розвитком суспільства і визначає його долю, а обов'язок

людини — зневага до земного життя, була одним з основних соціальних ідеалів християнства. У ліберальній же філософії, укорінялися переконання мислителів-класиків протестантизму, часів складання капіталістичних стосунків, про активну життєву позицію людини.

До такого типа мислителів, що відкидали релігійні цінності заради можливості судити про світ з точки зору розуму, відносився і Дж. Морлі. В його розумінні, головним чинником суспільного зростання є принципово «нова ідея», тобто щось невивчене до кінця, з невідомою ефективністю і результатами [6, 139], але це заслуговує на увагу і пошану як послідовний крок в прогресивному розвитку людства. Майбутнє людства залежить від того, наскільки в суспільстві визнаватиметься «право мислити вільно і діяти незалежно, використовуючи розум без благоговійного страху перед авторитетами» [4, 1]. На думку Дж. Морлі, єдине, що може привести до деградації людей — це «ненависть до всього нового» [6, 140]. Саме церква найчастіше і перетворює людей на «політичну армію, що перегороджує дорогу новим ідеям» [4, 28], тобто стає перешкодою на шляху прогресу. Дж. Морлі з іронією писав про те, що громадську думку, або масову свідомість, формують ті, хто «ніколи не озвучує нову ідею, поки вона ще надто нова» — так звані «люди другосортної мудрості» [6, 139], тому що вони набагато швидше і легше знаходять підхід до мислення середньостатистичної людини.

Філософський трактат «Про компроміс» 1874 р. був найбільшою за об'ємом роботою Дж. Морлі, в якій він критикував релігійний світогляд і суть церкви. В цьому трактаті, один з найголовніших аргументів на користь релігії, що полягає у тому, що вона є втіхою для людства, Дж. Морлі різко спростовував. Він вважав, що «та ж сама система породила жах, який зробив відсутність втіхи нестерпною», наприклад, ідею про існування вічних мук пекла. Мислитель вважав, що з точки зору етики недопустимо оперувати подібними аргументами, на які неможливо дати логічну відповідь. Особливо Дж. Морлі засуджував користюлюбство церковних діячів. Ще в одній із статей в «Сетеді Ревью» Дж. Морлі написав, що для більшості священнослужителів християнство — це «витончений евфемізм до слова «готівка» [7, 251], хоча насправді воно є великим синтетичним вченням, без якого неможливо уявити собі ідеологічний розвиток європейської цивілізації.

Окрім політико-філософського твору «Про компроміс», антирелігійні та антиклерикальні погляди Дж. Морлі висловлював в «Боротьбі за національну освіту». Подібні ідеї були викладені також в історичних статтях в «Фортнайтлі

Ревью», особливо про французьких мислителів і діячів XVIII ст. Круг аспектів, які він зачіпав у «Фортнайтлі Ревью», був дуже широкий. Він критикував не лише релігію, але і віруючих, церкву, священників, реакціоністські виступи проти розуму та свободи совісті [8, 22]. Дж. Морлі розглядав проблему і з точки зору етики, наприклад, він дивувався, що християнська мораль не забороняла людям підтримувати рабство.

Коли Дж. Морлі зайнявся політичною кар'єрою, він перестав публічно демонструвати свої антирелігійні переконання, але ніколи не приховував їх і не відмовився від можливості висловлювати ці ідеї в м'якшій формі в історичних роботах. Американський публіцист і професор богослів'я Уільям Клівер Уїлкінсон (1833-1920) називав Дж. Морлі «відкритим і навіть активним пропагандистом атеїстичних поглядів» [9, 298], але при цьому — глибоко переконаною, сміливою і щирою людиною з видатними розумовими здібностями [9, 296-298]. В 1909 р. У. Уїлкінсон писав, що твори Дж. Морлі «продовжують учити атеїзму, хоча їх автор тепер обачно зберігає мовчання» [9, 297].

Початок політичної кар'єри для публіциста, так само, як і закінчення його навчання, був пов'язаний з неприємним «релігійним» інцидентом. Коли Дж. Морлі вперше балотувався на виборах в Ньюкаслі, редактор місцевого «Експреса» нагадав виборцям, що місто недавно стало єпископською єпархією, і призвав їх «відкинути атеїста, який прагне обезголовити нашу віру» [10, 69]. Як Дж. Морлі писав в спогадах, сум'яття тих виборців, які одночасно підтримували його і були віруючими людьми, засмутило його та ледве не поколивало рішучість продовжувати політичну боротьбу. Він дійсно програв на виборах. Якщо в середині 1870-х рр. в «Компромисі» Дж. Морлі писав, що «в політиці ніхто не стверджує серйозно, що пошана до відчуттів... інших людей зобов'язує нас мовчати про наші переконання», то згодом його думка змінилася. Можна зробити припущення, що цей випадок показав Дж. Морлі, наскільки небезпечною для політика може бути відверта демонстрація своїх особистих переконань. З середини 1880-х рр. Дж. Морлі почав уникати прямої участі в релігійно-політичній дискусії, і в своїх працях дуже коректно торкався як філософського, так і суспільного аспектів релігії.

Серед зрілих, пізніх робіт Дж. Морлі релігійна тематика найширше порушувалася в «Житті Уїльяма Стюарта Гладстона» 1903 рр., а саме, в розділах «Церковні питання», «Релігійна рівність», «Католицька країна і протестантський парламент» і «Ватиканізм» другого з трьох томів. Одною з найбільших труднощів написання цієї праці для Дж. Морлі була саме релігійність У. Гладстона,

яка займала в його житті настільки значне місце, що автором біографії не можна було обійти її стороною. Під впливом матері, У. Гладстон в юному віці сформувався як глибоко віруюча, поважаюча моральні правила особистість. У. Гладстон вважав, що суспільство потребує існування релігії, що об'єднує та стримує його [11, 63], а церква є «золотим ланцюгом», який, за його висловом, сполучає мирський трон зі всевишнім [11, 3]. На відміну від Дж. Морлі, він збирався стати священником після закінчення Оксфордського університету, але саме його батько, Джон Гладстон, чинив опір цьому. Якщо в 1838 р. в творі «Державна та її відношення до церкви» У. Гладстон рішуче висловився на підтримку державної церкви, то в 1867 р. він запропонував скасувати її в Ірландії (реформа була проведена в 1869 р.), але від своїх особистих релігійних переконань ніколи не відступався.

Дж. Морлі в своїй роботі вирішив проблему відмінностей в світогляді тим, що наполегливо розглядав релігійні представлення У. Гладстона як прояв його високоморальності, прагнення до чесноти, справедливості і істини. Незважаючи на те, що, як писав Дж. Морлі, більшість англійців бачили у внутрішній еволюції У. Гладстона перехід від строгих і вузьких поглядів до обширної християнської доктрини, сам автор вважав це шляхом до доброти та терпимості. На його думку, британський прем'єр-міністр відмовився від «цивільної узурпації совісті» [12, 137] ради толерантності, тобто «шанування всіх можливостей Істини... і визнання того, що вона живе в різних особняках, носить одяг багатьох кольорів і говорить дивними мовами» [12, 137]. Дж. Морлі відносив напружене духовне життя свого старшого колеги і начальника до морально-етичної сфери, і трактував релігійні погляди У. Гладстона з соціальної точки зору. Як особисті і політичні достоїнства У. Гладстона, Дж. Морлі описував його добродійність, відкрити пошану до свободи совісті, проявів суспільних сил, — таким чином, знову повертаючись до ліберальних ідеалів. У трактуванні Дж. Морлі представлення У. Гладстона втрачали своє релігійне значення і ставали класичними ліберальними переконаннями: свобода думки, визнання рівних прав для людей різних переконань, терпимість до інакодумців. Пропозиція про ліквідацію Церкви Ірландії залучала ліберальних публіцистів як один з найбільш ранніх проявів його лібералізму, а також прагнення до справедливості, враховуючи той чинник, що Ірландія впродовж декількох століть своєї історії страждала від поведінки англійців. Дана позиція У. Гладстона розглядалася як доказ того, «наскільки всеосяжною була його віра в лібералізм»

[13, 246]. Дана думка також поширилася в історіографії.

Якщо деякі сучасники-ліберали висловлювали думки про те, що суспільству необхідна релігія, то Дж. Морлі мав складніші та заплутаніші уявлення. У деяких з робіт він висловлював ідею про доцільність наявності християнських чеснот саме для західного типу суспільства, а також визнавав позитивну роль християнства в європейській історії. У «Макиавеллі» Дж. Морлі писав, що цей мислитель відкидав принципи упокорювання і покірливості, які християнство привнесло не лише в морально-етичні, але і політичні ідеали Західної Європи [14, 27], але сам автор відносився до цієї сторони діяльності церкви неоднозначно. Є підстави вважати, що Дж. Морлі на емоційному рівні схвалював ідеали раннього християнства, яке ще не було «холодною, безрадісною... концепцією» [15, 877], тобто офіційною установою з ієрархічною структурою, покликаною ідеологічно усмиряти і пригнічувати народні повстання.

Незважаючи на те, що У. Уілкінсон вважав Дж. Морлі мислителем, що відкидає абсолютно всі релігійні твердження про устрій світу, у тому числі концепцію вічного життя, в «Дідро і енциклопедистах» автор, якраз недвозначно, засуджував, доведений до абсолютної міри матеріалізм філософа Поля Анрі Гольбаха (1723-1789). «Можна лише жалкувати про те, що Гольбах відносно таких священних і зворушливих речей був настільки позбавлений історичного духу» [16, 185], — писав він про заперечення філософом безсмертя душі. Якщо в молодості Дж. Морлі заперечував утішання релігією як самообман, то, в пізнішому віці, став визнавати конструктивність і користь деяких релігійних ідей, що базуються на високих прагненнях людського духу, саме таких, як вчення про безсмертя душі, оскільки вони виконують в суспільстві об'єднуючу та підтримуючу роль. У своїх творах Дж. Морлі не стільки нападав на християнство в цілому, скільки на його «управлінські форми», тобто церкву.

В зрілі роки Дж. Морлі, лібералізм продовжував залишатися антирелігійною ідеологією. На межі XIX-XX ст. сталося остаточне світоглядне розділення. В цей час помітно збільшилося число послідовників католицизму, причому навіть серед вищого англійського духовництва і аристократів; проте оформився і антирелігійний суспільний рух — з 1880 по 1913 р. відбулося 17 міжнародних конгресів атеїстів та вільнодумців. Сам Дж. Морлі вже не висловлював такого гарячого інтересу і нещадної критики релігії, як в юності, хоча його відношення до церкви залишилося незмінним. Деякі сучасники Дж. Морлі, що спілкувалися з ним в парламенті, навіть вважали, що, заперечуючи

релігійні догми, він все ж сам глибоко релігійний [15, 877]. Існували принаймні два досить характерних випадка, що описують поведінку Дж. Морлі в ситуаціях, які стосувалися віруючих людей. Англійський священник-нонконформіст Чарльз Альберт Беррі (1852-1899) переказував загальним знайомим історію графині Абердінської, в якій в дублінській резиденції лорда-лейтенанта Ірландії гостив Дж. Морлі. Перед початком родинного богослужіння графиня звернулася до Дж. Морлі з проханням не відчувати себе зобов'язаним бути присутнім на ньому, оскільки всім були відомі його антирелігійні погляди. Дж. Морлі відповів, що обов'язково прийде, щоб «відновити своє відчуття тлінності людського життя» і почати день з братських відчуттів по відношенню до господарів і членів їх сім'ї [15, 877]. У схожій ситуації, під час візиту до друзів до Шотландії, Дж. Морлі брав участь в родинних і дружніх зборах вечорами воскресіння, коли вся компанія проводила час біля фортепіано, виспівуючи релігійні гімни. Згідно з очевидцями, саме Дж. Морлі був серед тих, хто проявляв особливе благоговіння і щирість [15, 877]. Таким чином, якщо не суть, то інтенсивність переконань Дж. Морлі зазнала зміни, оскільки ще в роботі «Про компроміс» він відкрито висміював людей, що відкидають релігію, проте дотримуються ритуалів і обрядів. Вони «відвідують релігійні служби і піддаються визнанням, кожен склад яких насправді відкидають... просто щоб догодити», і таку поведінку сам Дж. Морлі вважав не ввічливістю по відношенню до віруючих, а лицемірством.

Релігійні уявлення були однією з найяскравіших особливостей особового і творчого розвитку Дж. Морлі, вони мали вплив на його кар'єру, були відбиті в найбільш відомих роботах та стали частиною спочатку суспільно-політичного образу Дж. Морлі, а потім і його репутації як діяча. Переконання Дж. Морлі з часом зазнали зміни у бік пом'якшення його ставлення до віри і релігії. Їх можна розділити на дві групи: відношення Дж. Морлі до віри і релігії як філософії, особистого вибору кожної людини, і церкви як суспільного інституту. Дж. Морлі проявив постійність в своїх переконаннях відносно історичної ролі церкви. Він розглядав її як елемент поневолення людей, обмеження їх вільної думки. З іншої сторони, мислитель був далекий від того, щоб заперечувати позитивний чинник, який полягав в тому, що, по-перше, впродовж багатьох століть лише духівництво зберігало і передавало знання, тобто сприяло поширенню інтелектуального світла, і, по-друге, в Європі християнство сприяло розвитку моральних цінностей і пріоритетів, гуманності та милосердя. Згідно

Дж. Морлі, подібна внутрішня трансформація до кращого може статися в будь-якій людині, і це само по собі свідчить про конструктивність релігії в суспільстві. На його думку, людина може дотримуватися самих різних поглядів аж до невіри, але при цьому вона зобов'язана бути чесною, тобто Дж. Морлі захищав перш за все ідею справедливості та порядності. Внутрішній шлях Дж. Морлі, від радикального заперечення церкви і релігії до компромісного бачення, доводить, що з часом, під впливом життєвого досвіду, він примирився з їхнім існуванням в своєму житті. Дж. Морлі зумів вирішити свій психологічний конфлікт і знайти об'єктивне пояснення такому суспільному феномену, яким є релігія та віра.

Література:

1. Arx J. Progress and Pessimism: Religion, Politics, and History in Late Nineteenth Century Britain / Jeffrey Paul von Arx. — Cambridge: Harvard university press, 1985. — 233 p.
2. Morley J. On Compromise / John Morley. — London: Chapman and Hall, 1874. — 214 p.
3. Morley J. Turgot in Limousin / John Morley // The Fortnightly Review / Ed. by J. Morley. — London: Chapman and Hall, 1877. — Vol. XXI. January 1 to June 1, 1877. — P. 722-739.
4. Morley J. On Compromise / John Morley. — London: Macmillan and Co., 1923. — 248 p.
5. Montagu R. Recent events and a clue to their solution. — London: Hodder and Stoughton, 1886. — 711 p.
6. Morley J. New ideas / John Morley // Morley J. Modern characteristics: A series of short essays from the Saturday Review. — London: Tinsley Brothers, 1865. — P. 135-144.
7. Morley J. Pagan patriotism / John Morley // Morley J. Miscellanies. — London: Macmillan and Co., 1908. — P. 248-257.
8. Morley J. Condorcet. Part I / John Morley // The Fortnightly Review. — London: Chapman and Hall, 1870. — Vol. VII. January 1 to June 1, 1870. — P. 16-40.
9. Wilkinson W. C. John Morley as Critic of Voltaire and Diderot // William Clever Wilkinson Some new literary valuations. — London, New York: Funk and Wagnalls co., 1909. — P. 293-348.
10. Scott J. W. The Life and Death of a Newspaper / John William Robertson Scott. — London: Taylor and Francis, 1952. — 417 p.
11. Gladstone W. S. The State in Its Relations with the Church / William Ewart Gladstone. — In 2 vols. — Vol. 1. — London: John Murray, 1841. — 344 p.
12. Morley J. The life of Richard Cobden / John Morley. — In 2 vols. — Vol 2. — London: Macmillan and Co., 1908. — 525 p.
13. Macdonell P. The Historic Basis of Liberalism / P. J. Macdonell // Essays in Liberalism by Six Oxford Men. — London: Cassell and Company, 1897. — P. 219-277.
14. Morley J. Machiavelli: The Romanes Lecture, delivered in the Sheldonian Theatre, June 2, 1897 / John Morley. — London: Macmillan and Co., 1898. — 63 p.
15. John Morley // The Century; a popular quarterly. — Vol. 58. — Issue 6. — October 1899. — P. 874-880.
16. Morley J. Diderot and the encyclopaedists / John Morley. — In 2 vols. — Vol. 2. — London: Macmillan and Co., 1886. — 351 p.

Ковальская М. С. Религиозные взгляды Джона Морли. — Статья.

Аннотация. В статье анализируются источники, становление и эволюция религиозных взглядов британского политика и историка Джона Морли. Автор приходит к заключению о том, что Джон Морли проделал сложный путь в своей внутренней трансформации духовного; а также объясняет смену его радикализма компромиссным видением.

Ключевые слова: Великобритания, либерализм, Джон Морли, религия, атеизм.

Kovalska M. The Spiritual Judgement of John Morley. — Article.

Summary. The article analyzes the sources, formation and evolution of spiritual (mainly, religious) judgement of the British historian and politician named John Morley. The author concludes that the way of the internal spiritual transformation of J. Morley was hard, also the author explains the changes from his radicalism to a compromise vision.

Key words: Great Britain, Liberalism, John Morley, religion, atheism.